

Keiserlikust ülikoolist „tagaukse vaates”

Lea Leppik. Kalefaktoripojast professoriks. Tartu ülikooli teenistujate sotsiaalne mobiilsus 1802–1918. Toimetanud Anu Lepp. Kleio, Tartu Ülikooli Ajaloo Muuseum, Tartu, 2011. 380 lk.

Tartu ülikooli ajaloo uurituse vähesuse üle kurta ei saa, aga ikka paelub see jätkuvalt tähelepanu, ja mitte ainult juubelite puhul.¹ Arusaadavatel põhjustel on *alma materi* uurimine keskendunud esmajoonel õppejõududele, teadlastele ja üliõpilastele. Ülikoolis töötanud õppejõudude abilised, teenistujad ja teenijad ehk kõik nii-öelda väikesed inimesed, samuti ülikooli mitmepalgeline majandustegevus, osalt ka suhted linnaga, on jäänud justkui kardina taha. Kuid nendeta ei saanud ülikool toimida Vene impeeriumis ega iseseisvas Eestis. Üks suhteliselt uusi trende on ülikooli ja selle töötajate suhe lähemasse või kaugemasse ümbrusse, näiteks teema „Ülikool ja linn”, mida Trude Maurer nimetab Vene impeeriumi ülikoolide uurimise uueks perspektiiviks.² Maurer ise on võrrelnud keiserlikku Tartu ülikooli Saksamaa poolt annekteeritud Elsassi asutatud Kaiser-Wilhelms-Universität’iga Strassburgis (asut 1872); mõlemad on olnud saksa vaatevinklist „kaotatud eelpostid”, sest lõpetasid endisel kujul tegevuse 1918. aastal ja taasavati hoopis teistel alustel ning radikaalselt muutunud keskkonnas (üks rahvusülikoolina ja teine Prantsuse ülikoolina).

Tõeline läbimurre Tartu kui koolide linna elanikkonna uurimises toimus 1990. aastatel, kui noored teadlased Veiko Berendsen ja Margus Maiste innovaatsiliselt analüüsisid 1897. aasta ülevenemaalise rahvaloenduse loenduslehtede

koopiaid ja koostasid nende põhjal unikaalse polüfunktsionaalse andmebaasi,³ mida on kasutanud ka Lea Leppik. Teemat „Tartu linn ja tema ülikoolid” on aastate 1905–1918 kohta viimasel ajal arendanud Sirje Tamul.⁴

Lea Leppiku töö Tartu ülikooli teenistujatest sobitub mitmes aspektis „imperiaalse pöörde” ehk „uue impeeriumi ajaloo” metodoloogilistesse raamidesse. See näitab meile ühe ülikooli näitel, kuidas Vene impeeriumi vaimu elu tippasutus igapäevaelus funktsioneeris.⁵ Ülikool akadeemilise institutsioonina polnud tollal mingi tavapärane asutus või massinähtus nagu tänapäeval, pigem vastupidi, ja ainult selle spetsiifilise töötajaskonna põhjal ei saa alati teha laiemaalt kogu ühiskonda puutuvaid järeldusi. Suurem osa Eesti ala teenistujaid ja ametnikke oli hõivatud väljaspool ülikooli, peamiselt valitsus- ja omavalitsusasutustes (tüüpilised kategooriad olid vallakirjutajad ja linnaomavalitsuste ametnikud) ja erasektoris. Unikaalne oli pikaajalise traditsiooniga saksa ülikool Vene impeeriumi ülikoolide võrgus, mis kujunes välja alles 19. sajandil. Samas oli see institutsioon moderniseerimise veduriks, kuhu koondus ühiskonna kõrgeim vaimne potentsiaal, mis oli väga tundlik sotsiaalsete muutuste suhtes ja genereeris neid ka ise. Nagu raamatust näeme, ei jäänud ülikool puutumata ühiskonnas tervikuna toimuvast, olgu siis regionaalses, imperiaalses või üleeuroopalises mõõtmes.

Uurimisobjekt

Autorile on sümpaatne Emmanuel Le Roy Ladurie Montaigne tüüpi mikrouurimus, mis taotleb ka laiemaid üldistusi. Üldistused on tehtud ülikooli töötajate konkreetsete elulugude põhjal, kasutades prosopograafilist meetodit, mis on küll väga töömahukas, kuid ülimalt kiiduväärne. Eriti kui arvestada, et linnaeestlaste saatust pärast vabastamist ja maalt linna tulekut on vähe uuritud ning nende emantsipatsiooni on

¹ Ainuüksi „Tartu Ülikooli ajaloo küsimusi” on ilmunud 1975. aastast alates ligi 40 köidet.

² T. Maurer. Universitet i (ego) gorod: novaja perspektiva dlja issledovnija istorii rossijskix universitetov. – Universitet i gorod v Rossii (načalo XX veka). Pod redakciej T. Maurer i A. Dmitrijeva. (Istorija nauki.) Novoe literaturnoe obozrenije, Moskva, 2009, lk. 5.

³ Vt. V. Berendsen, M. Maiste. Esimene ülevenemaaline rahvaloendus Tartus 28. jaanuaril 1897. Eesti Ajalooarhiiv, Tartu, 1999.

⁴ S. Tamul. Tartu i ego universitety (1905–1918 gody). – Universitet i gorod v Rossii, lk. 584–702.

⁵ Vt. ka L. Leppik. Rektor Ewers. Monograafia. Kirjastus Eesti Ajalooarhiiv, Tartu, 2001.

⁶ T. Karjahärm. Oleviku minevikud. Ajaloolase käsiraamat. Argo, Tallinn 2010, lk. 281–282

mõistetud kitsalt kui ainult talurahva vabanemist mõisniku eestkostest.

Sedalaadi uurimuste puhul tekib paraku küsimus, kuivõrd tüüpiline on konkreetne uurimisobjekt mudelina tegemaks pädevaid süstemaatilisi üldistusi ja järeldusi.⁶ Töö on rajatud ühe tolle aja tingimustes väga suure asutuse massiallikale – u. 1400 isikutoimikule, mis moodustab 3/4 töötajate säilinud toimikutest (ülejäänud 1/4 kuulub õppejõududele). Empiirilist ja illustratiivset (arhiivi)materjali esitab autor valikuliselt üsna palju, enamasti biogrammidena, kuhu kuuluvad ka eestlaste näitlikud „edulood”. Andmebaasi võetud isikud on jaotatud elukutsegruppidesse, mida kirjeldatakse mitmesuguste tunnuste (positsioon ülikoolis ja ühiskonnas, seisus, haridus, töötasu, karjäär jmt.) järgi. Ülikooli teenistujate andmebaas on põhimõtteliselt sarnane eesti haritlaskonna, rahvusliku liikumise tegelaste (Mart Laaril „äratajad”), ajalehe kirjasaatjate, eesti ohvitseride jmt. andmebaasidega, mille koostamist on soosinud Eesti ala ja eestlaste kui *etnose* väiksus.

Leppiku uurimust võib klassifitseerida valdavalt sotsiaallajalooliseks, kuid see ulatub ülikooli tegevuse laiast haardest ja paljutahulisusest tingituna muudessegi humanitaaria-sotsiaalia valdkondadesse, nagu hariduse ja teaduse, haritlaskonna, rahvastiku ja linna ajalugu. Jämedates joontes on vaadeldava inimkontingendi uurimine toimunud kolmes suunas: 1) seadusandlikud regulatsioonid (kvalifikatsiooninõuded ja tööülesanded), 2) töötajate sotsiaalse staatuse muutumine nii geograafilises kui ka ühiskondlikus mõttes; siin on peamine karjääriread (ka põlvkondadevahelised), elukutsete struktuur ja elukutsete grupid, eestlaste osalus bürokraatlikes struktuurides, 3) hinnang sellele, kuidas vaadeldud inimgrupid mõjutasid ümbrust, nt. osalesid rahvuslikus liikumises. Institutsionaalselt ja isikuliselt haarab sedalaadi uurimistegevus ülikooli struktuurist teatud segmendid või üksused: „kolmanda järgu õppejõud” (keele-, kunsti- ja religiooniõpetajad), õppe- ja teadustöö tugistruktuur (spetsialistid ja erialakabinettide teenijad),

kliinikud, majandusteenistus, katseleid, käsitöölised ja kaupmehed, pedellid. Raamatus on üldosad Vene riigi üldisest õiguskorraldusest, seisustest, maksustamisest, tsiviilteenistusest, ülevaade Tartu linnast ja ülikoolist. Ohtu materjali hiigelhulgas lahustuda on autor suutnud vältida. Taust on antud lühidalt ja selgelt, kohati konspektiivseltki.

Mõisted

Nagu eesti humanitaaridele üldiselt iseloomulik, on autori mõistetearsenalis kesksel kohal „moderniseerimine” laias mõttes, kuhu mahuvad kõik muutused ja transformatsioonid, mis muudavad traditsioonilise agraarühiskonna modernseks (lk. 6). Mõnede majandusajaloolaste eeskujul seob ta ülikoolide rolli 19. sajandi moderniseerivas Euroopas mõistega „teenindus”: „professionaalsed teenused”, „teenuste turg”, „teenuse pakkumine”, „teenuste revolutsioon” (lk. 6–7, 12, 17, 75, 89, 160, 197, 261), eriti meditsiinis – terminid, mida oleme harjunud kasutama isikliku teeninduse ja tarbimise tähenduses. Seisuste terminitest on probleemseim nn. kolmas seisus, mida autor nimetab enamasti „linnaelanikud” (lk. 22, 258) või „kodanikuseisus” (lk. 77, 243). Ta osutab, et terminit *meščanin* tõlgitakse üldiselt „väikekodanlaseks”⁷ (vastab enamvähem saksa terminile *Kleinbürger*), Berendsenil ja Maistel aga on nad „linnakodanikud”, „kodanikuseisus” (lk. 31).⁸ Impeeriumiaegses ja ka tänapäeva vene erialases kirjanduses on *meščane* üks linnaseisustest (aukodanike, kaupmeeste, tsunftikäsitööliste kõrval) kui alama järgu linlased. Valitsuse jõupingutustele vaatamata ei tekkinud linnades ühtset nn. kolmandat seisust, mis oleks saanud aluseks kodanluse klassi kujunemisele, nagu see leidis aset läänemaades.⁹ Võib nõustuda autoriga, et linnaelanikkond eraldi seisusena oli 20. sajandi alguseks sedavõrd atomiseerunud, et pole mõtet sellest rääkida kui ühtsest seisusest. Seisuste kohta Eesti alal ja literaatidest võib leida uusima kirjelduse Ea Janseni suurteosest „Eestlane muutuv asjas”¹⁰.

⁷ Tänapäeval tõlgitud ka „väikekodanik”. Vt. *‘meščanin’* – Eesti-inglise-vene sõnaraamat, <http://www.dictionary.ee/search/?q>

⁸ Berendsen ja Maiste kasutavad ka terminit „kodanikuseisus”.

⁹ N. Ivanova, V. Želtova. *Soslovnoe obščestvo Rossijskoj imperii (XVIII – načalo XX veka)*. Institut rossijskoj istorii RAN, Novyj xronograf, Moskva, 2010, lk. 454–479, 722.

¹⁰ E. Jansen. *Eestlane muutuv asjas*. Seisusühiskonnast kodanikuühiskonda. Toim. T. Tannberg, J. Arukaevu, H. Tammann. Kirjastus Eesti Ajalooarhiiv, Tartu, 2007.

Terminit „haritlaskodanlus” autor ei defineeri, ent lülitab sinna saksakeelsed literaadid, hilisemal perioodil ka „eesti ja läti soost demokraatliku intelligentsi” (lk. 258). Miks ainult need? Varanduslikult haljale oksale jõudnud eestlaste seas oli ka konservatiive ja mõõdukaid tegelasi, kes rahvavõimule eelistasid konstitutsioonilist monarhiat.

Vene impeeriumi tsiviilteenistusega seotud omaaegsed ja tänapäevased terminid vene ja eesti keeles võivad olla erinevate tähenduslike nüanssidega. Laiemalt on üldiseks probleemiks terminite sisuline sünkroniseerimine, semiootiline ja lingvistiline tõlkimine eri kultuuriruumides ja keeltes. Toon mõned näited kõnesolevast raamatust. Tšinovnikuid kujutab autor marginaalsete, väga madala sotsiaalse staatusega ametnikena, kes ei kujutanud endast selgete õiguste, vastutuse ja oskustega ametnikekorpust, ei omanud erilist autoriteeti ei võimuesindajate ega ekspertidena (lk. 46).

Max Weberi mõttes oli Vene bürokraatia kui eriline sotsiaalne grupp siiski täiesti olemas. Ametnike arvu kasv oli 19. sajandi teisel poolel väga kiire ja 20. sajandi algul jõudis Vene riik Suurbritanniale ametnike suhtarvus väga lähedale (vt. tabel 1, lk. 49). Seda tunnistab ka autor, kirjutades ametnike professionaliseerimisest ja selle päriliku tuumiku kujunemisest 19. sajandi teisel poolel. Laiemas mõttes haarab *činovničestvo* riigi ja omavalitsuse (semstvo nn. kolmas element) ametnikke, kitsamas mõttes ainult riigiteenistuses olevaid isikuid, kellel oli teenistusastmete tabeli (1722) järgi *čin* (klassnye/tabel'nye činovniki). 1901. aastal oli ligi poolest miljonist riigiametnikust umbes 1/5 tabeliväliseid ja ka ülikoolides kasutati endisest enam vabapalgalist tööjõudu. Lääne kirjanduses „tšinovnikute” vastena levinud *officialdom*, *Beamtentum* on sama üldised ja ebamääraseid kui termin „ametnikud”.

Uurijatele on senini esmast huvi pakkunud tšinovnikute kihi kõige mõjukam osa, riigiaparaadi kõrgem bürokraatia, kuhu Vene riigiaparaadi ja ametnikkonna uurimise klassik Pjotr Zajontškovski lülitab ametnikud riiginõukogu liikmetest kuni viitsekubernerideni.¹¹ Ametnike kõrgema, keskmise ja madalama astme vaheliste piiride tõmbamine on muidugi kokkuleppe küsimus ja selles osas valitseb kirjanduses suur ebamäärasus. Mõnikord on

alamasse kategooriasse lülitatud tabelivälised ametnikud. Milliseid kriteeriume Leppik ametnike gradueerimisel silmas peab, kui ta kirjutab alam- ja keskastme ametnikest, see raamatust täpsemalt ei selgu. Tuleb arvestada ka seda, et seisusliku korra langusega ja uue eliidi esiletõusuga teenistusastmete tabeli enda „väärtus” inimese väärtuse mõõdupuuna aegapidi devalveerus ja see peegeldas üha vähem reaalseid jõuvahekordi ühiskonnas ja rahamaailmas.

Positiivsest küljest torkab raamatus silma seisusliku korra võrdlus Venemaal ja Balti provintssides. Tuginedes ka eesti õigusteadlaste Marju Lutsu, Toomas Anepaio, Peeter Järveldi jt. tehtule, on raamatus näidatud, kuidas ühildus kohalik Balti provintsiaalseadustik üldriiklike õigusaktidega, mis kohati on üsna keerukas sümbioos. Mitmetes vene autorite uuemates uurimustes impeeriumi õiguskorra kohta on Balti provintssid kõrvale jäetud või piirduakse ülevaatega kohalikust autonoomiast aadliprivileegide ja saksa keele domineerimise valgusel ning seejärel venestuslike reformide loetlemisega (nt. Aleksandra Balturina, Natalja Andrejeva), osutamata seejuures suuremat tähelepanu põlisrahvastele.¹² Niisugune lähenemine vaesestab imperiaalse ja kohaliku seadusandluse paralleelse ja üheaegse toimimise uurimist Balti provintssides ega anna adekvaatset pilti kõigi huvitatud osapoolte reaktsioonidest.

Eestlaste edulood

Uurimuse üks olulisemaid tulemusi on eestlaste osakaalu väljaselgitamine ülikooli töötajaskonnas ning nende karjäärimestrite tüpologiseerimine ja kirjeldamine. Esimestel kümnenditel pärast taasavamist sattus eestlasi vaid lihtteenijate hulka. Edasi läksid eestlaste kätte need ametid, mis nõudsid suhtlemist kohaliku rahvaga ja eesti keele tundmist, näiteks pedellid. Ka eestlastest teenijad hakkasid ülekaalu saavutama 1840. aastatest alates. Majandusteenistuses oli tavaline, et lesed jätkasid oma mehe ametit. Töötamine ülikoolis sai eestlastele karjäärivärvaks; pedellide ja kalefaktori (ülikooli madalaim teenija, kuid pearahavaba) lapsed võisid saada paremat

¹¹ P. Zajontškovskij. *Pravitel'stvennyj apparat samoderžavnoj Rossii v XIX v. Mysl'*, Moskva, 1978, lk. 173.

¹² Pjotr Zajontškovskij on kirjutanud, et Balti kubermangudes valitses 1880. aastateni Rootsi feodaalõigus. (Samas, lk. 172.)

haridust ja teha karjääri, et jõuda nii-öelda puhtamate ametite peale, mis oli vanemate suur unistus, hiljem koguni rahvuslik ülesanne. 1860. aastatest, s. o. rahvusliku ärkamisaja algul jõudsid eestlased kantseleiteenistusse (esialgu olid need väljateeninud nooremallohvitserid), mis võimaldas teenistusastmestikul ja seisustredelil tõusta ning luua järgmistele põlvkondadele soodsamaid karjääri võimalusi. Ka erialakabinettide tugipersonalis leidis 1860. aastatel üksikuid eestlasi.

Ülikooli teenistujad olid sageli väga madalat päritolu. Toon raamatust mõned näited. Johannes Schwalbe (Jaani Hännilanne) oli kingsepa-selli ja sulase tütre vallaslaps, kes ülikooli teenistujana jõudis päritava aukodaniku seisuseni. Oma lastele püüdis ta anda võimalikult head haridust. Talupojapäritolu kalefaktori Georg Stammi poeg Alfred Stamm teenis välja päriliku aadliseisuse. Schwalbed ja Stammid kuulusid nende eestlaste hulka, kes autori sõnul „olid end nii-öelda sakslaseks teeninud ja selle üle uhked” (lk. 201). Ülempedell Wilhelm Beik oli Vasula talupoeg Rättsepa Jüri, kes oli eelnevalt käinud elementaarkoolis ja töötanud köstri abina. Pedell Carl Hohlbecki neli poega (!) õppisid ülikoolis arstiteadust ja tegid Venemaal hiilgavat karjääri. Selle perekonna edulugu on üks säravamaid, kuid pole teada, kui palju asjaosalised end ise eestlaseks pidasid. Gustav Treffner, Hugo Treffneri vend oli ülikooli nõukogu sekretär 30 aastat ja jõudis riiginõuniku teenistusastmeni, mis oli teenistusastmete tabelis kõrge, 5. aste. Oma rahvusluse ta kuigi silmatorkavalt ei eksponeerinud.

Haridus tasandas küll seisustevahesid, kuid kõrgharidusega eestlasel polnud kodumaal lihtne tööd leida. Eriti assistendikohad olid hüppelauaks edasisele akadeemilisele karjäärile, sh. Venemaal, kuhu siirdusid näiteks meteoroloog Johann Mielberg ja füüsik Johann Vilip. Tõus akadeemilise ameti suunas võttis aega 2–3 põlvkonda. Osa eestlasi „muutus poolsakslaseks” kodumaal, suurem osa „läks sakslaseks” Venemaale, osa „hakkas venelaseks” ja tegi peadpööravat karjääri impeeriumi avarustes, kus haritud inimestest oli alati suur puudus. Sajandivahetusel oli varasemast rohkem neid, kes „valisid rahvusluse”, „tegid valiku eestluse kasuks” (lk. 273–274). Siin on Leppiku vaated

rahvuslusele sarnased Laari omadega, kes samuti peab tähtsaks indiviidi enda etnilist enesemääratlust.¹³ Rahvuse „valik” siiski nii lihtne polnud, sest inimene sündis enamasti mingi rahvuse liikmena, mille muutmise nõudis teatud tingimuste täitmist (eriti kõne- ja teaduskeele osas) ning tunnustust vastu võtva grupi poolt. Sageli polnud see üksnes prestiižiküsimus, vaid ka sundkäik selleks, et elus üldse edasi jõuda. Etniline päritolu nii õppejõudude kui ka abistava personali töötajate osas jääb paljude puhul ebaselgeks, sest nimekuju pole selle määramisel sageli piisav tunnus. Nii on juhtunud, et mõnda väljapaistvat teadlast on peetud eestlaseks, sakslaseks või venelaseks.

Mõnevõrra liiga optimistlik tundub autori üks põhijäreldusi, et eesti soost ametnikud moodustasid Eesti iseseisvumisel ülikoolis keskastmes u. 50% ja alamastmes 80% kõigist ametnikest, ning hüpoteetiliselt, et samad suhtarvud võiksid kehtida muudelgi aladel (lk. 274). Raamatu lisades toodud abiõppejõudude ja kantseleitöötajate nimekirjades on eestlasi siiski suhteliselt vähe ja nad esinevad peamiselt kronoloogiliselt koostatud nimekirjade lõpus. Raamatus terminiga „rahvuslik ametnikkond” märgitud grupp eesti rahvusest ametnike tähenduses oli hilises impeeriumis kindlasti olemas ja moodustas ühe osa rahvuslikust haritlaskonnast, nagu seda on kirjeldanud üksikasjaliselt (nimeliselt) Väino Sirk.¹⁴ Keskastmeametnik ei tarvitse staatusest ega töö iseloomult ühte langetada keskastme haritlasega, kuid haridus on nii ühe kui ka teise puhul tähtis näitaja. Keerulisem on küsimus selle grupi koosseisust ja identiteedist. Vallaametnike maakondlikud koosolekud 1905. aastal kõnelevad ühistest huvidest ja tegutsemise koordineerimisest erakordsetes oludes. Riigiasutuste ametnike ühiskondlikust tegevusest on vähem teada, rahvusliku liikumise aktivistide ehk patriootide („äratajad”) hulgas on neid üksikuid.

Kõnesolev raamat ei räägi meile kuigi palju ülikooli teenistujate osalemisest rahvuslikus liikumises, kuigi ülikooli kasvandikud etendasid seal väga tähtsat, kohati juhtivat rolli. Nähtavasti pidid ülikooli eestlastest teenistujad arvestama üldise õhkkonnaga, mis ei saksa ega vene poolelt vaadatuna olnud kuigi salliv, kui mitte otse vaenulik eestlaste rahvuslike püüete suhtes.

¹³ T. Karjahärm. Inimeste valikud ei tulene alati neid ümbritsevatest oludest. – *Tuna* 2005, nr. 4, lk. 139, 141–142.

¹⁴ V. Sirk. Haritud eestlased Eesti linnades 1850.–1880. aastatel. – *Acta Historica Tallinnensia*, nr. 2, 1998, lk. 3–34.

1897. aasta rahvaloenduse karid

Ülikooli kuulsatele kliinikutele on raamatus antud väärikas koht. Siin saame ka kõige enam rääkida „teenuse pakkumisest”. On selge, et arstiteaduskonna ja kliinikute tõttu oli meedikute kontsentratsioon Tartus suur, mis oli erandlik nähtus Eestis – maakohtades oli ajakirjanduse andmeil suur arstide puudus. Autor võrdleb kvalifitseeritud arstiabi Liivimaal ja Saksamaal ning tuginedes 1897. aasta rahvaloenduse publitseeritud kokkuvõtetele jõuab järeldusele, et Liivimaa kubermang, sh. Riia, Tartu ja Pärnu, ületasid arstide arvult 100 000 elaniku kohta Saksamaa linnad paljukordselt. Kui Tartus ja Pärnus oli 1897. aastal vastav näitaja 879 ja 1149, siis Saksamaa linnades 88,6 (1898) (lk. 160, 266). Need andmed on eksitavad (sellele osutab ka autor ise tabelis 12) ja tulenevad 1897. aasta loenduse kokkuvõtete puudulikkusest kubermangude tasemel, mida olen selgitanud oma viimasel ajal ilmunud kirjutistes.¹⁵ 1881. ja 1907. aasta andmed on hinnanguliselt usaldusväärsemad ega näita sedavõrd suuri erinevusi Liivimaa ja Saksamaa vahel.

Asi on lühidalt selles, et 1897. aasta loendusel tuli loenduslehtedele märkida *Glavnoe zanjatje* („Pää-amet”; „Hauptberuf”) ja *Pobočnoe ili vspomogatel'noe zanjatje* („Kõrvaline ehk abi amet”; „Neben- oder Hilfsbeschäftigung”), mida ka tehti, kuid kubermangude kokkuvõtetes niisugune ametite üksikasjaline kirjeldus ei kajastu. Liivimaa kubermangu kõites (XXI) on tegevusalade/ametirühmade grupis „Vračebnaja i sanitarnaja dejatel'nost'” Tartu linna kohta kirjas 230 inimest (sakslasi 108, eestlasi 47, venelasi 39, poolakaid 15, juute 10, lätlasi 8, teisi 3) ilma igasuguse sisemise liigendusega.¹⁶ Arstide (neid oli Berendseni ja Maiste arvutuste järgi Tartus 96) kõrval arvati sinna ka kogu muu meditsiinipersonal: apteekrid, veterinaarid, ämmaemandad, õed, põetajad, sanitarid, teenrid, kutseta ravitsejad jt.¹⁷ Seda asjaolu, et erinevad ja kokkusobimatud professionaalsed ja sotsiaalsed rühmad pandi 1897. aasta loenduse

kubermangu kokkuvõtetes ühte, tuleb arvestada ka teiste kategooriate töötajate, sh. ametnike puhul, kes on summeeritud tegevusalade/ametirühmade gruppi „Administratsioon, kohus, politsei” koos teenrite, öövahtide, kojameeste, käskjalgade jmt. ametitega, mis kuidagi ametniku mõõtu välja ei anna.

Veel rahvuslusest

Autor on kultuurilist venestust hinnanud positiivselt kui tegurit, mis aitas kaasa eesti kultuuri moderniseerumisele. „Kultuuriline venestamine ei toonud kaasa eestlaste denatsionaliseerimist, vaid vabanemise baltisaksa kultuurilisest hegemooniast. Baltisaksa kultuurimudel kaotas palju oma atraktiivsusest, noortes tugevnes rahvustunne, eesti keel sai ikka enam eesti haritlaste kodukeeleks. Sama kehtib ka lätlaste kohta. Jurjevi ülikool ei jõudnud areneda vene ülikooliks. Sajandivahetusel ja kuni Esimese maailmasõjani oli ülikool hoopis äärmiselt multikultuuriline.” (lk. 83) See on väga leebe ja eesti ühiskondlikus mõttes üsna harvaesinev hinnang hilise Vene impeeriumi Balti-poliitika kohta. Minu meelest on siin jäänud arvestamata, et vabanemine baltisaksa kultuurilisest hegemooniast ja eesti kultuuri eraldumine Balti (saksa-eesti) ühiskultuurist ei toimunud mitte tänu venestusele, vaid tänu rahvuslikule liikumisele ja omakultuuri tõusule ehk sisemisele ressursile (Jaan Tõnissoni sõnul „rahva omale jõule”).

Impeeriumi ääremaade administratiivne ühtlustamine ja keskustamine, rahvaste lähene mine ja kokkusulamine oli keskuses kavandatud vene kultuuri ja hariduse baasil ja kuigi valitsus ümberrahvustavaid sihte eitas, annavad emakeelse alghariduse likvideerimise katsed alust kõnelda venestusest ka assimileerimise mõttes. Valitsusel oli mitmeid suuremaid ja väiksemaid venestuslikke projekte (Stolõpini plaan Balti provintside ametnikkonna venestamiseks, vene kolonisasatsioon, riigimaade jaotamine venelastele ja õigeusklikele, õigeusu intensiivne levitamine jm.). Kui need piirkonna venepärastamise

¹⁵ T. Karjahärm. Aleksei Miller ja „uus impeeriumi ajalugu”. – Tuna 2011, nr. 3, lk. 140–141.

¹⁶ Pervaja Vseobščaja perepis' naselenija Rossijskoj Imperii 1897 g., XXI. Lifljandskaja gubernija. Pod redakciej N. A. Trojnickogo. Izdanie Central'nogo statističeskogo komiteta Ministerstva vnutrennix del, St. Peterburg, 1905, tabel 22.

¹⁷ Detailsema jaotusega formaati Peterburi näitel vt. Pervaja Vseobščaja perepis' naselenija Rossijskoj Imperii 1897 g. Obščij svod po Imperii rezul'tatov Pervoj Vseobščej perepisi naselenija 28 janvarja 1897 goda, I. Pod redakciej N. A. Trojnickogo. Izdanie Central'nogo statističeskogo komiteta Ministerstva vnutrennix del, St. Peterburg, 1905, tabel 20, http://demoscope.ru/weekly/ssp/rus_lan_97.php.

plaanid takerdusid, siis polnud põhjuseks mitte valitsuse kursimuutus mitmekesisuse ja rahvas- te vaba arengu (enesemääramise) austamise suunas, vaid plaanide mittevastavus tegelikele võimalustele ja kohalike rahvaste vastupanu. Teisal ütleb autor ise, et ülikooli venestusel oli oma osa iseseisvusemõtte tekkimises (lk. 84). Samas tuleb silmas pidada tõsiasja, et kuigi vene rahvuslus sammus tõusuteed, jäi impeerium siiski dünastiliseks, faktiliselt ikka ka paljurahvuseliseks ja paljukultuuriliseks. Vene rahvusriigini ei jõutud ja vaevalt oli see kontinentaalimpeeriumide lagunemise ajastul võimalikki, arvestades ka seda, et riiklik rahvus oli muulaste suhtes arvulises vähemuses. Impeeriumi endiste rahvuslike ääremaade historiograafias, samuti rahvusvahelises uurimiskirjanduses (Andreas Kappeler, Theodore R. Weeks, Geoffrey Hosking, Aleksei Miller, Darius Staliūnas, Toivo Raun, Väino Sirk, Andrejs Plakans, Osmo Jussila jt.) valitseb negatiivne hinnang just kultuurilise venestuse suhtes, kuna see takistas kohalike rahvuskultuuride ja keelte edenemist.

Raamatus märgitakse, et 1830. aastatel lähtus valitsus loosungist „õigeusk, isamaa, rahvuslus“, mistõttu vene oma rahvusteadustele hakati osutama rohkem tähelepanu (lk. 10). Tundub, et pigem on siin tegemist mitte niivõrd dünastilise impeeriumi dikteeritud rahvusliku poliitikaga, kui võrd venelaste rahvusliku liikumisega, vene rahvusluse tõusuga, mis tõi kaasa tohutu huvi vene kultuuri, ajaloo, kirjanduse jms. vastu. Tõenäoliselt mõtleb autor siin haridusminister Sergei Uvarovi tuntud triaadi, mida ma tõlgiks „õigeusk, isevalitsus, rahvalikkus“. Selle vormeli kolmas element *narodnost* on diskussiooni aineks tänaseni. Ühed uurijad näevad selles moodsa euroopaliku rahvusluse kuulutamist natsiooni mõttes, teised üksnes isevalitsusele kuuleka rahva truualamluse väljendust.

Kui autor räägib Michael Garleffi eeskujul ülikooli kokkukasvamisest Balti provintsidega 19. sajandi esimesel poolel (lk. 78, 259), siis peab ta ilmselt silmas mitte eesti „maarahvast“ või talupojaseisust, mis moodustas absoluutse enamiku elanikkonnast.

See asjaolu, et õigeuskukoolidesse võeti vastu luterlaste lapsi, ei tähendanud veel nende koolide muutumist vähem konfessionaalseks (lk. 37). Sinna astunud luterlased olid sundseisus – nad said ja pidid omandama usuõpetuse

üksnes õigeusu kujul ja selles mõttes jäid need koolid ikka „rangelt konfessionaalisteks“.

Lea Leppiku tulemuslik ja mitmeti uudne töö¹⁸ ülikooli teenistujate uurimisel lähivaates kinnitab tõsiasja, et üldise moderniseerimisega kaasati sellesse protsessi üha rohkem ka eesti rahvast ja alamkihte, kelle edasipüüdlikumad liikmed ei soovinud olla üksnes kaasajastamise toormaterjal. Nad pürgisid hariduse abil visalt ühiskonna (uude) eliiti, sageli etnilise ümberkehtumise hinnaga, mis näitab, et rahvusluse projekti hinnati sageli üsna pragmaatiliselt. Teaduse areng nõudis tugiteenistuste (assistentid) laiendamist, kasvav vajadus raviteenuste järele soosis ülikooli kliinikute suurejoonelist väljaarendamist (vt. ka tabel 10, lk. 129). Administratiivse venestusega kaasnes ametnike ja kantseleipersonali hoogne kvantitatiivne kasv ja päritoluline „demokratiseerumine“, mis avas karjäärivärava ka eestlastele. Viimased jäid üldiselt ametiredeli madalamatele astmetele, kui üksikud, nagu eespool nimetatud Gustav Treffner, välja arvata. Teadlaste ja professoritena jõudsid eesti päritolu isikud peamiselt Venemaal väljapaistvate saavutusteni, lükates nii ümber väited eestlaste vähesest kultuurisuutlikkusest. Impeeriumi ajastu kvalifitseeritud spetsialistid (ka mitte-eestlased) ja institutsioonid olid asendamatud omariikluse ülesehitamisel. Seda illustreerib raamatu lisas 7 ära toodud pikk nimekiri teenistujatest Tartu ülikoolis 1918–1919, kes soovisid töötada edasi eesti ülikooli koosseisus.

Publikatsioon on valminud sihtfinantseeritava teema SF0130038s09 raames.

Toomas Karjahärm

¹⁸ Raamat tugineb 2006. aastal edukalt kaitsstud doktoriväitekirjale (juhendaja professor Aadu Must).